

Finnugor nyelvrokonság

Az összehasonlító-történeti nyelvészetnek az a megállapítása, hogy a magyar nyelv az alább felsorolandó, mintegy két tucat nyelvvel azonos eredetű. Két vagy több nyelvről akkor állítjuk, hogy rokonok, ha ugyanannak a korábbi nyelvállapotnak a folytatói. A közös ősnyelvet alapnyelvnek, a belőlük származó, egymástól elkülönülő nyelveket leánnyelveknek, a rokon nyelvek csoportját pedig nyelvcsaládnak nevezzük. Ezek az élővilág viszonyait idéző metaforikus kifejezések az összehasonlító-történeti nyelvészet szakszavai, a 18/19. század fordulóján születtek, a tudományággal együtt. A magyar az uráli nyelvcsaládba tartozik, melynek két ága van: a finnugor és a szamojéd.

Mai uráli nyelvek. Az uráli nyelveket beszélő népek többségének a szakirodalomban általában két neve ismert: az egyik, ahogyan saját nyelvén hívja magát a nép (ez az ún. belső elnevezés), a másik, ahogyan a kívülállók nevezik őket. A felsorolásban a külső neveket zárójelben közöljük. A finnugor nyelvek két fő ága az ugor és a finn-permi ág. Az ugor nyelvekhez a magyar mellett az obi-ugor nyelvek tartoznak, a hanti (osztják) és a manysi (vogul). A finn-permi nyelvek további négy csoportra oszthatók: a permi, a volgai, a balti-finn és a számi (lapp) nyelvek csoportjára. A permi nyelvek a komi (zürjén), az udmurt (votják) és a komi-permják; a volgai nyelvek a mari (cseremisiz) az erza és a moksa (összefoglalóan mordvin); a balti-finn nyelvek a finn, a karjalai, a vepsze, az izsór, az észt, a vót és a lív. A legutóbbi években önálló nyelvi státust kapott a finn nyelvnek két külön úton fejlődött nyelvjárása, az észak-svédországi méenkieli és az észak-norvégiai kvén. A számi csoportban 6–10 önálló nyelv van, melyek közül a legtöbb beszélővel az északi számi (norvég-lapp) rendelkezik. A szamojéd ág nyelvei: nyenyec (jurák), enyec (jenyiszeji szamojéd), nganaszan (tavgi) és szölkup (osztják-szamojéd). Mind a finnugor, mind a szamojéd csoportban vannak kihalt nyelvek és nyelvjárások.

Uráli alapnyelv. Az uráli alapnyelvet Kr. e. 3000 előtt beszélték az Ural hegység és a Baltikum közötti erdőövezetben. Feltehetőleg már eleve voltak benne nyelvjárási különbségek, és a nagy területen más, azóta már kihalt nyelveket is beszéltek, melyek hatással lehettek az alapnyelvre. Írott források híján az alapnyelvet a maga gazdagságában nem ismerhetjük meg, de az összehasonlító nyelvészet módszereivel lehet következtetni szókincsére, nyelvtani rendszerére. Az alapnyelvi eredetű szavak és nyelvtani elemek az egyes nyelvekben az évezredek során sokat változtak, de kimutathatók bennük a szabályos hangváltozások, melyeknek alapján rokonítani lehet őket.

Szókészlet. A mai uráli nyelvekben azonos eredetűek az alapszókincs szavai. Ezek a következő fogalmi körökbe tartoznak (mellettük zárójelben példaképpen néhány uráli/finnugor eredetű magyar szó): számnevek (*kettő, három, négy, öt, hat, húsz, száz*), névmások (*te, ő, mi, ti, ez, az, ki, mi, hol*), testrésznevek (*kéz, fej, váll, könyök, szív, vér, epe, máj*) rokonságnevek (*fiú, ipa, napa, meny, vő*), elemi életjelenségek (*él, hal, volt, lesz*), érzékelések (*néz, hall*), cselekvések (*ad, vesz, megy, halad, eszik, iszik, úszik, fél*), tulajdonságok (*hosszú, szép*) megnevezései, a természet tárgyaival, jelenségeivel kapcsolatos kifejezések (*víz, ég, hold, tavasz, tél, hal, egér, nyúl, nyuszt, fa, fenyő, szil, meggy*), valamint a tajgai halász-vadász életmóddal (*íj, nyíl, ideg, lő, háló, ház, fazék*) kapcsolatos szavak egy része. Az etimológiai kutatások mintegy 1000–1200 tőszó uráli ill. finnugor eredetét mutatták ki. A magyarban az ősi eredetű tövek száma nem éri el az ezret, de az ezekből képzett szavak száma ennek sokszorososa, és használati gyakoriságuk is igen jelentős. Egy közepes méretű értelmező szótár szóanyagának 60 %-a, egy irodalmi szöveg szavainak pedig 80 %-a uráli, finnugor vagy ugor eredetű.

Nyelvtani elemek. A mai uráli nyelvekben azonos eredetű a névszói esetragok, a számjelek, az igei személyragok, az idő- és módjelek, valamint a birtokos személyjelek egy része. A magyarban az alapnyelvi **me, *te, *se* személynévmásokra visszavezethetők egyes igei

személyragok és birtokos személyjelek. Alapnyelvi eredetűek a primér határozóragok (Loc. -n, Abl. -l, Lat. -á/é), az -i birtoktöbbségitő jel, az elbeszélő múlt jele, a feltételes és a felszólító mód jele. Alapnyelvi képzőből származik több igeképző (-l, -t) valamint a középfok jele és a sorszámnévképző. Az általános és határozott (alanyi és tárgyias) igeragozás megvan a másik két ugor nyelvben is, valamint a mordvinban és a szamojéd nyelvekben. A magyarnak az ugor nyelvekkel közös sajátsága az igekötők használata is.

Tipológiai egyezések, idegen hatások. Az anyagi egyezéseken kívül a rokon nyelvekben sok szerkezeti egyezés is van, ami abból adódik, hogy az uráli nyelvek az agglutináló (ragozó) nyelvek típusába tartoznak. Erre a típusra jellemző pl. a szóeleji mássalhangzó-torlódás kerülése, a magánhangzó-harmónia kedvelése, az első szótagi hangsúly, határozóragok és névutók használata előjárósók helyett, a nyelvtani nem hiánya, stb. Történetük során azonban az uráli nyelvek is sokat változtak. A változások oka részben a belső fejlődés, részben a szomszédos nyelvek hatása. A szamojéd és az obi-ugor nyelvekre hatottak az altaji és a paleo-szibériai nyelvek, a volgaiakra a törökségi nyelvek, a balti-finnekre a balti és a germán nyelvek, és mindegyikre az orosz. A magyarok hosszú vándorlása során a magyar nyelvet többféle iráni, törökségi és szláv, a Kárpát-medencében pedig szláv, latin és német hatás érte. Az uráli nyelvek távolabbi rokoni kapcsolatait főként két irányban keresték. Az egyik lehetőséget az indoeurópai nyelvekben látták, a másikat az altaji nyelvekben, amelyek nagyfokú tipológiai hasonlóságot mutatnak az uráli nyelvekkel. Később a Kelet-Szibériában beszélt jukagir nyelv is szóba jött. Az egyezések azonban feltehetőleg nem ősrökonságból következnek, hanem későbbi szoros kapcsolatok révén jöttek létre.

A finnugor nyelvhasználat története a 18. század végéig. Az összehasonlító-történeti nyelvészet elméleti kereteinek és módszertanának kidolgozásáig, azaz a 19. század elejéig a finnugor nyelvek rokonságát csak szórványos, esetleges megfigyelések alapján feltételezték.

Zsirai Miklós nyomán (1937) több kézikönyv egy 9. századi norvég utazónak tulajdonítja az első hírt a finnugor nyelvrokonságról. Nagy Alfréd angol király krónikája (871–899) őrizte meg Halogalandi Ottárnak azt a megfigyelését, hogy „a bjarmák és a finnek mintha egy nyelven beszélnének”. Az utazó szóhasználatában a finn népnév a lappokat jelölte. A korábbi feltételezés szerint a „bjarmák” permiek vagy balti-finnek lehettek. A krónikában leírt útvonal szerint azonban a norvég utazó a Kola-félszigetig jutott el, tehát feltehetően a norvégiai és a kolai lapp nyelvjárások hasonlóságára figyelt fel. Zsirai másik – mára tévesnek bizonyult értelmezése szerint – Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464), a későbbi II. Pius pápa lett volna a magyar–obi-ugor rokonság első hírnöke. Piccolomini informátora azonban nem obi-ugorokat, hanem magyarokat talált, és nem Ázsiában, hanem Európában. Erre hivatkozik Bonfini is: „Pius pápa ... egy veronai ember tanúságát hozza fel, aki azt mondta, hogy mikor a Tanais (Don) forrásvidékéig hatolt, ott magyar nyelven beszélő népre akadt.” (Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei, Ford. Kulcsár Péter, Bp. 1995. 62.)

Az újkor hajnalán talán J. A. Comenius (1592–1670) volt az első, aki egy mondaton belül említette a magyar és a finn nyelvet. Egy latin nyelvtanában (*Grammatica latino-vernacula* 1631) megjegyezte, hogy ez a két nyelv – más európai nyelvektől eltérően – előjárósók helyett névutókat használ. Comenius természetesen nem beszélhetett nyelvrokonságról, hiszen maga a fogalom sem létezett, de a későbbi kutatásra talán hatással volt ez az észrevétele.

Mivel kéziratban maradt, a saját korában csak szűk körben hatott Martin Fogel (1634–1675) hamburgi orvos megfigyelése a magyar és a finn nyelv hasonlóságáról. Írásában 35 finn és magyar szót vetett egybe, melyek közül 23 etimológia ma is helytálló. Ezenkívül számos közös nyelvtani sajátságot sorolt fel, pl. a névutók használatát előjárók helyett, a birtokos személyjelek meglétét, a nyelvtani nemek és a *habeo* ige hiányát, stb. Tőle függetlenül két

svéd tudós is felfigyelt a magyar–finn egyezésekre: Georg Stiernhielm (1598–1672) 1671-ben megjelent evangéliumfordításának előszavában írja, hogy Szenci Molnár Albert szótárában („in Lexico Ungarico Molnari”) sok finnhez hasonló szót talált, Olof Rudbeck (1660–1740) pedig a gót nyelv eredetéről szóló könyvében közölt magyar–finn szóegyezéseket (*Specimen usus Lingua Goticae*, 1717).

A 18. század elejéig nemcsak hazánkban, hanem egész Európában a széles közvélemény a magyaroknak a krónikákból ismert hun-szittya rokonságát vallotta, ehhez járult a magyar nyelv napkeleti (héber, perzsa) eredetéről, vagy egyedülálló voltáról szóló vélemény. Honfitársaink közül elsőként Czvittinger Dávid (1675–1743) hirdette a finnugor nyelvrokonságot. Ennek 1711-ben megjelent magyar írói lexikonában is hangot ad: „a magyarok a messze szétszóródott finnekkel alkottak egykor egy törzset, ezt a vérrokonságot ismerte (...) már Comenius és Stiernhielm is” (*Specimen Hungariae Literatae*, idézi S. Sárdi Margit: Czvittinger Dávid bizonyága. Irodalomtörténet, 1975. 15–16.).

Czvittinger kortársa, Bél Mátyás (1684–1749), megpróbálta feloldani a krónikák eredetmondái és a magyar nyelv egyéb kapcsolatai közötti ellentmondást. A magyar történelem forrásait közlő munkájának (*Adparatus ad historiam Hungariae* 1735) függelékében azt írja, hogy a finn–magyar egyezések nem ősi örökségen alapulnak, hanem régi érintkezésen a bábeli nyelvzavar után északon letelepedett magyarok és az ott talált finnek között.

A tudományos igényű nyelvhasznítás a 18. században kezdődik. G. W. Leibniznek (1646–1716) az a tétele, hogy a népek eredetének kérdéseire a nyelvek összehasonlítása deríthet fényt, nagy hatással volt a nyelvészeti kutatásokra. Leibniz többek között a holland N. Witsen (1641–1717) oroszországi leírására támaszkodva (*Noord en Oost Tartarye*, Amsterdam, 1692) alakította ki véleményét a világ nyelveiről és történetükről. *Dissertatio der origine Germanorum* (1710) című művében Leibniz felsorolja a finnugor és a szamojéd nyelveket, és megállapítja összetartozó voltukat. A svéd Philip Johann Strahlenberg (1676–1747) a poltavai csata után (1709) hadifogolyként került Szibériába, és ott 13 éves száműzetése során számos értékes adatot gyűjtött az ott élő népekről. *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm, 1730) c. könyvében egy csoportba tartozónak írja le a következő nyelveket: magyar, finn, vogul, mordvin, cseremis, permi, votják, osztják, lív. A finnugor és a szamojéd nyelvek rokonságára is rámutat.

Strahlenberg nyomán tényként sorolja föl a magyarok finnugor rokonait Huszti András (1700 k. – 1755) *Ó és Ujj Dácia...* című, 1735–36-ban készült és 1791-ben megjelent történeti munkájában. Hasonlóképpen elfogadta és írásaiban népszerűsítette az új felfedezést Torkos József evangélikus lelkész (1710–1791). Halmágyi István történetírónak (1715–1785) pedig naplójegyzetei tanúskodnak arról, hogy meggyőzték Strahlenberg adatai.

II. Katalin orosz cárnő több expedíciót indított távoli oroszországi területekre. Nyelvészeti szempontból ezek közül az volt a legfontosabb, melyben 1740-től J. E. Fischer göttingai tudós is részt vett. Kéziratos szótárát (*Vocabularium Sibiricum*, 1747), melyben 34 nyelvből közöl szavakat és etimológiákat, többek között A. L. Schlözer és Gyarmathi Sámuel is használta forrásként. Fischer szótárát Gulya János rendezte sajtó alá jó két évszázaddal később (Frankfurt am Main, 1995).

A 18. század végén két magyar tudós bizonyította először hitelt érdemlően a korábbi sejtéseket. Sajnovics János 1769-ben egy csillagászati expedíció résztvevőjeként jutott el Észak-Norvégiába, s ott megismerkedvén a lapp nyelvvel, megírta *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Bizonyítás. A magyarok és a lappok nyelve azonos). A mű először Koppenhágában jelent meg (1770), majd 1771-ben Nagyszombatban. Sajnovics érdeme, hogy nemcsak a szóegyezésekre figyelt, hanem a nyelvtani rendszer egyezéseire is, valamint, hogy figyelembe vette, hogy a nyelv változik (ezt illusztrálандó, a nagyszombati kiadásban közölte a Halotti Beszéd szövegét is). Amikor Gyarmathi Sámuel 1795-ben

Göttingában belefogott kutatásaiba, az volt az elsődleges célja, hogy cáfolja Sajnovics tételeit. De miután feldolgozta a göttingai egyetem könyvtárának anyagát, ő is meggyőződött a finnugor nyelvek rokonságáról (a szamojédokat csak néhány szóegyeztetés erejéig vizsgálta). Könyve, mely 1799-ben látott napvilágot Göttingában *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel). Az összehasonlító nyelvészet módszertanát így Sajnovics és Gyarmathi dolgozta ki, s ezzel megelőzték az indoeurópai nyelvek terén végzett hasonló kutatásokat. Feltevéseiket az azóta gyűjtött nyelvi anyag igazolta, még akkor is, ha egyes részkérdésekben – ismereteik hiányos volta miatt – tévedtek.

Irod.: Zsirai Miklós, *Finnugor rokonságunk*, Bp. 1937, 1994²; Hajdú Péter, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Bp. 1966; *A magyar szókészlet finnugor elemei*, I–III, főszerk. Lakó György, Bp., 1967–78; Hajdú Péter, *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Bp., 1981; *The Uralic Languages*, szerk. Denis Sinor, Leiden – New York – København – Köln, 1988; Günter Stipa, *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*, Helsinki, 1990; *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, főszerk. Rédei Károly, Bp., 1986–91; Sajnovics János, *Demonstratio*. [1771] *Sajnovics János Bizonyítása*, ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő, Bp., 1994; Bereczki Gábor, *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Bp., 1996; *The Uralic Languages*, szerk. Daniel Adondolo, London – New York, 1997; Domokos Péter, *Szkítiától Lappóniáig*, Bp., 1998; Gyarmathi Sámuel, *Affinitas* [1799], ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István, szerk. Szij Enikő, Bp., 1999; Klima László: *Finnugor történeti chrestomathia I.* Bp., 1999; Hegedüs József, *Hiedelem és valóság*, Bp., 2003; Voigt Vilmos: *Végre maga Ohthere szólal meg.* Urálistikai Tanulmányok 19., 622–628. Bp., 2008; *A nyelvrokonságról*, főszerk. Honti László, Bp., 2010.